

SƏYYAR ƏLİYEV
AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun dissertantı

AZƏRBAYCANDA PAMBIQÇILIQ VƏ PAMBIQ MƏMULATI İSTEHSALI TARİXİNDƏN

Azərbaycan sənətkarlığında pambıq məmulatı istehsalı çox mühüm yer tutur. Mənbələrdən məlum olur ki, pambıq lifi insanlar tərəfindən çox qədimdən istifadə edilmişdir. Belə ki, pambığın hələ e.ə. 2500 il əvvəl becərilməsi və istehsal olunması haqqında məlumatlar mövcuddur. Hindistanın qədim yazılarında eramızdan 1500 il əvvəl pambıq bitkisi, pambıq liflərinin əyirmə işində və toxuculuqda işlədilməsi haqqında danışılır. Akademik Bartoldun verdiyi məlumata görə isə e.ə. 560-570 il əvvəl Səmərqəndin, Buxaranın və Mərvın pambıq parçaları böyük şöhrət tapmışdı və bu parçalar XII əsrədək Hindistana, İrana və başqa ölkələrə göndərilirdi. Bu isə o deməkdir ki, qədim insanlar nəinki pambıq becərməyi, habelə onun liflərini çiyiddən təmizləməyi və bu liflərdən parça hazırlamağı da bacarmışlar (1, 6).

Azərbaycan ərazisində pambıq bitkisinin nə vaxtdan becərilməsi haqqında dəqiq məlumatlar yoxdur. Lakin məlum faktların təhlili əsasında güman etmək olar ki, bu tarix təxminən IV-VI əsrlərə aiddir. Pambıq bitkisi Azərbaycana İran vasitəsilə Hindistandan gətirilmiş, ilk vaxtlarda əsasən Naxçıvan quberniyasında (İrəvan xanlığında), həmçinin Qarabağ və Şirvan xanlıqlarında yayılmışdır. Lakin sənaye pambıqçılığı XVIII əsrin sonlarından, yəni ilk əyirici maşınlar və toxuculuq dəzgahlarının icadından sonra sürətlə inkişaf etməyə başlamışdır (1, 6). O zaman pambıq təkə şəxsi istehlak üçün yox, həm də xanlara natural pambıq vergisi vermək üçün lazım idi.

XIX-XX əsrin əvvəllərində isə əkinçilik sahələri arasında Azərbaycanda ikinci yeri pambıqçılıq təsərrüfatının tutduğu xəbər verilir. Bu dövrdə pambığın yalnız cod və qısa lif verən Hind (İran) növü - «qara qoza» yetişdirilirdi. Əkin yerlərinin sahəsi isə 10 min desyatınə zorla çatırdı. Bu sahələrdə yetişdirilən pambıq hər desyatın üzrə 15 pud təmiz lif verirdi. Lifi istehsalı və təmizlənməsi, istehsaledici qabiliyyəti gündə 12-15 pud olan «çaqriq» adlanan taxta vallar vasitəsilə primitiv yolla əldə edilirdi (5, 92).

Məşhur türk səyyahı E.Çələbi Marağa əhalisinin bəzzaz, həllac və digər toxucular-dan ibarət olduğunu xəbər verir. O, yazırdı: «...Kəhrəvan özünün qələmkar, basma çit və bez parçaları ilə şöhrət qazanmışdır. Naxçıvanın qələmkar parçaları çit süfrələri bütün dünyada məşhur idi. Pambıq parça istehsalında Təbriz, Marağa, Mərənd, Xoy, Gəncə, Bakı, Şamaxı, Şamaxı, Kəhrəvan görkəmli yer tuturdu» (2).

Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsindən sonra pambıq yetişdirilməsi sahəsində müəyyən tənəzzül müşahidə olunmağa başladı və yalnız XIX əsrin 30-40-cı illərində çar hökuməti pambıq parça sənayesinin inkişafı üçün Zaqafqaziya pambığının əhəmiyyətini nəzərə alaraq, bu sahəyə müəyyən diqqət yetirməyə başladı. Cənubi Qafqaz regionuna, o cümlədən Azərbaycana pambığın yeni sortları – amerikan və Misir sortları gətirildi. Lakin bu sortların Azərbaycan şəraitində yetişdirilməsi uğursuzluğa düşər oldu (15, 98-104).

Pambıqçılığın yenidən inkişafı XIX əsrin 80-cı illərinin ikinci yarısına təsadüf edir. Bununla bağlı təkə onu demək kifayətdir ki, əgər 1888-ci ildə Yelizavetpol quberniyasından cəmi 5 min pud xam pambıq əldə olunmuşdusa, 1900-cü ildə 104. 633 pud, yəni 21 dəfə çox pambıq istehsal edilmişdi (14, 373).

Əkilən pambığın növü də dəyişilmişdi. İndi «qara qoza»nın əvəzinə, bütün pambıqçılıq sahələrinin 90%-ni əhatə edən «Amerika növü» meydana gəlmişdi (5, 92).

Bəzi müəlliflər isə Azərbaycanda çoxlu sayda pambıq növlərinin yetişdirildiyi haqqında məlumatlar verir. Məsələn, XI əsrin əvvəllərində təkcə Naxçıvanda «zağ», «münlayı», «zəfərani», «ləli», «xas», «bəyaz» və s. növ pambıq yetişdirilmişdir (3, 43).

Pambıqçılığın inkişafı ilə Azərbaycanın iqtisadi və sosial vəziyyəti nəzərə cərpacaq dərəcədə dəyişmiş, əyalətlər durğunluq vəziyyətindən çıxıb iqtisadi baxımdan yeni inkişaf yoluna qədəm qoymuşdu.

Lakin rus istilası pambıqçılığa ziyan vurmaqda davam edirdi. Belə ki, XIX əsrin ortaları üçün bütün Zaqafqaziya cəmi qırx min ton pambıq istehsal edə bilmişdi. Təsərrüfatın bu sahəsi yalnız 1880-ci ildən sonra yenidən inkişaf etməyə başladı. Xaricdən gələn pambıqlardan yüksək gömrük haqqının alınması bu sahənin dirçəlməsinə təkan verən əsas səbəblərdən idi (3, 44).

Bu dövrdə pambıq istehsalı Azərbaycanda aşağıdakı üç rayonda – Qarabağda, yəni Kürün və onun qollarının orta axını boyunca; Şirvanda, yəni Kürün aşağı axarı boyunca; Naxçıvanda, yəni Araz vadisinin və onun qollarının Aran zonasında daha geniş yayılmışdı.

Ölkənin əsas pambıqçılıq rayonlarından olan Bakı quberniyasında toplanmış pambığın həcmi demək olar ki, sıfırdan XIX əsrin 80-ci illərində 50 min puda çatmışdı ki, bunun da təxminən 35 min pudu Göyçay qəzasının payına düşürdü (14, 373). S.Qmelinin məlumatına görə, pambıq istehsalı Abşeron kəndlərində də əsas məşğuliyyət növü olmuşdur (8, 123).

Cavad (Muğan), Göyçay, Gəncə, Ağdaş, Cavanşir, Şərur-Dərələyəz qəzaları və Naxçıvan quberniyasının Vedibasar rayonu pambıq tarlalarının daha dolğunluğu ilə fərqlənirdi (5, 93). Bu rayonlarda 1912-1914-cü illər dövründə pambığın orta əkini ildə 94.500 desyatinlə göstərilirdi ki, bu da quberniyalar üzrə aşağıdakı şəkildə bölünürdü: Bakı quberniyası – 31000 desyatin; Gəncə quberniyası 50000 min desyatin; Naxçıvan quberniyası – 13500 desyatin (5, 93).

Ümumiyyətlə, həmin dövr ərzində pambıq sahələrinin həcmi 25 min desyatindən (1912-ci il) 118 min desyatin arasında (1914-cü il) enib-qalxırdı ki, bu da taxılın və lifin qiymətindən asılı idi. Taxılın qiyməti artan zaman pambıq əkini azalır, lifin qiymətinin artması isə əksinə – pambıq tarlaları sahəsinin genişlənməsinə səbəb olurdu (5, 93).

Ölkə daxilində böyük istehlakçı olmadığına görə demək olar ki, əldə edilən bütün pambıq Azərbaycanın hüdudlarından kənara – Rusiyaya (İvano-Voznosenskə, Moskva, Şuyaya) və Polşaya (Lodza, Kolimaya və Pabiyaniçsaya) daşınırdı (5, 93).

Azərbaycanda pambıq parça istehsalının tarixi də çox qədimlərə təsadüf edir. Mənbələr xəbər verir ki, hələ X-XI əsrlərdə ruslar Xəzərətrafi ölkələrlə, o cümlədən Azərbaycanla ticarət əlaqələri saxlamış və onların buradan apardıqları müxtəlif çeşidli məhsullar arasında pambıq parçalar da olmuşdur (9, 52).

Orta əsrlər dövründə, həmçinin XIX əsrin birinci yarısında ev ehtiyacları, qismən də bazar üçün pambıq bitkisinin yetişdirildiyi hər yerdə pambıq parçalar toxunurdu. Bu əsrin 30-cu illərində Şamaxıda və bir sıra kəndlərdə paltar, köynək və üzlük üçün pambıq parça – bez istehsal olunurdu. Yeni Şamaxı, Köhnə Şamaxı, Nuxa, Elizavetpol, Dərbənd, Bakı və Quba öz manafakturaları ilə şöhrət qazanmışdı.

XIX əsrin 80-ci illərində Naxçıvan qəzasının kəndlərində də bez istehsalı kütləvi səciyyə daşımaqda idi. Belə ki, üç mahalı birləşdirən bu qəzada 910 bez toxucusu var idi (10, 21). Təbrizdə rəngarəng ipək istehsalı ilə bərabər, ağ və qırmızı bez də toxuyurdular (12, 262).

Abşeronda pambıq parça istehsalından danışırkən belə bir maraqlı faktı nəzərə almaq lazım gəlir ki, hələ orta əsrlər dövründə burada daxili və xarici bazar üçün qumaş istehsal olunmuşdur (6, 210-211).

XIX əsrin 40-cı illərində Salyanda 20-dən artıq bez istehsal edən toxucu müəssisəsi olmuş və bu sənət sahəsi əsasən ev məişəti xarakteri daşımışdır (7, 311). Azərbaycanın pambıq parça istehsalında Gəncə, Naxçıvan və Ordubad şəhərləri görkəmli yer tuturdu. Bununla yanaşı, bəzzazlıq sənəti Şamaxı və Şuşa şəhərlərində də davam etməkdə idi (4, 280). Onu da qeyd etmək vacibdir ki, Azərbaycanda yerli xammal əsasında inkişaf edən bez istehsalı pambıqçılıq təsərrüfatı ilə üzvü surətdə bağlı olmuşdur.

Onu da qeyd edək ki, ənənəvi bez istehsalında başlıca yeri şəhər karxanaları tuturdu. Belə ki, XIX əsrin 30-cu illərinin əvvəllərində təkcə Gəncə şəhərində 164 toxucu olmuşdur ki, bunların da əksəriyyətində bəzzazlar çalışmışlar. Naxçıvanda bu rəqəm 40 nəfərə çatırdı. Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində 271 nəfər toxucunun da xeyli hissəsini bəzzazlar təşkil etmişdir (4, 280).

XIX əsrin 50-ci illərinin əvvəllərində Gəncə karxanalarında təkcə calamaya (nazik bez) istehsalı üzrə 30 dəzgah işləyir və 400-ə yaxın calamaya toxunurdu. Ümumiyyətlə, qeyd olunan dövr üçün burada bez dəzgahlarının sayı 30-dan artıq olmuş və həmin dəzgahlarda il ərzində 2000 ədəd ağ bez, 200 ədəd qırmızı bez (şilə) toxunmuşdur (4, 281).

1829-cu ildə Şuşa şəhərində 80 toxucu dəzgahı olan 28 bez karxanasının il ərzində hər birində uzununu 10 arşın, eni 7 gireh olan 8000 ədəd bez toxunurdu (4, 280).

Şamaxıda ağ və qara rənglərdə olmaqla iki cür bez istehsal edilirdi. Arşunnüma toxunan ağ bezin hər topunun uzununu 12 arşın, eni 1-1/4 arşın, qara bezin isə uzununu 10 arşın, eni 3/4 arşına çatırdı. Həmin dəzgahlarda bezdən əlavə, hər tikəsinin uzununu 8 arşına çatan yorğan üzü də toxunurdu. Bəzzaz dəzgahlarının hər birində iki nəfər işləməklə, gün ərzində 3 ədəd bez və ya yorğan üzü toxunurdu. 1843-cü ildə Şirvanda 35, Dərbənddə 10 bez karxanası fəaliyyətdə idi.

Lakin qeyd olunan dövrdə parçaların çeşidi o qədər də geniş olmamışdır. Müxtəlif keyfiyyətli bez, hamam örtükləri üçün parçalar və önlüklər (qətvə), yüksək keyfiyyətli fitə, qadın baş yaylıqları istehsalı daha geniş yayılmışdı. Bezdən qadın alt geyimlərinin, çitdən isə üst geyimlərin tikilişində istifadə edirdilər. Azərbaycan əhalisi arasında Misir pambığından İngiltərə və İsveçrədə toxunan, Vyana və Təbriz vasitəsilə Azərbaycana gətirilən «humayın ağı» adlanan çox nazik ağ parça geniş yayılmışdı.

Xəzər vilayəti raisinin 1841-ci ilə dair hesabatında Şirvan, Taliş və Quba qəzalarının fərdi təsərrüfatlarında becərilən pambıq məhsulunun bir hissəsinin ev məişətində işləndiyi, yerdə qalan hissəsinin isə yerli bez istehsalına, yaxud Rusiya və digər ölkələrə ixrac edilmək üçün satış bazarlarına çıxarılması barədə məlumat verilir. Bakı qəzasının 1842-ci ildəki vəziyyətinə dair hesabatda isə məhdud miqdarda becərilən Abşeron pambığının bir hissəsindən yerli istehlak məqsədilə bez toxunduğu, qalan hissəsinin isə Quba əyalətinə göndərildiyi xəbər verilir.

Əmək məhsuldarlığı barədə aydın təsəvvür yaradan bu məlumatdan o da aydın olur ki, şəhər karxanalarındakı bez dəzgahları mütəhərrik quruluşa, yəni təpəgən vasitəsilə hərəkət etdirilən nirə-şana sisteminə malik olmuşdur (4, 281).

Pambıqçılığın inkişafı istehsalın başqa bir sahəsinin-pambıqtəmizləmə sahəsinin də yaranmasını şərtləndirirdi. XIX əsrin 80-ci illərindən etibarən pambıq bitkisinin əkilib-becəriləndiyi rayonlara xaricdən, daha çox isə İngiltərədən pambıqtəmizləyici maşınlar – kotton-cinlər gətirilməyə başlandı. Belə ki, hələ 1887-1888-ci illərdə Azərbaycanın pambıqçılığın daha çox inkişaf etdiyi Arəş və Göyçay rayonlarına 4 belə pambıqtəmizləyən maşın gətirilmişdi.

1890-cı ildə burada artıq 11 kotton-cin və 2 pambıq sıxan dəzgah fəaliyyət göstərirdi. Növbəti il üçün isə bu maşınların sırasına daha 6 kotton-cin əlavə olundu (11, 18) və bu rəqəm ildən ilə artırdı.

Bu prsedə İ.Poznanski və Korzinkinin firmaları ilə yanaşı Moskva-Voznosenski-nin firmaları da mühüm roly oynayır. Belə ki, 1894-cü ildə Elizavetpolol quberiniyasında fəaliyyət göstərən 9 kotton-cinlərin 6-ı məhz bu firmalara, digər üçü isə fərdi şəxslərə məxsus idi (13, 57).

Qeyd edək ki, kotton-cinlərin son modelləri 3 fəhlənin xidmət etdiyi çox böyük gücə malik maşınlar idi. Bir yerdən digər yerə daşınan əvvəlki kotton-cinlərdən fərqli olaraq, bu tip maşınlar bir nöqtədə saxlanılmaqla idarə olunurdu. Onlar əsasən pambıqçılığın daha çox becərildiyi rayonlar - Ağdaş qəzası (12 ədəd), Cavanşir qəzası (2 ədəd), Şuşa qəzası (1 ədəd), Naxçıvan və bütövlükdə Naxçıvan qəzası (38 ədəd) üzrə bölünmüşdü (14, 375).

Bu isə o demək idi ki, Azərbaycanın pambıqçılıq bölgələrində maşınlar tətbiq olunmağa başlanmışdı. Lakin bütövlükdə XIX əsrin sonları üçün ölkədə müasir tələblərə cavab verən pambıq təmizləyən zavodlar qurulmamışdı və belə zavodlar yalnız XX əsrin əvvəlləri üçün yaradılmağa başladı.

Beləliklə, XIX əsr ərzində rus fabrik mallarının kütləvi şəkildə Azərbaycan bazarına daxil olması nəticəsində XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəlləri üçün pambıqçılıq rayonlarında istehsalın kəskin şəkildə azalmasına, bəzi rayonlarda hətta tamamilə aradan çıxmasına səbəb oldu. Bununla bərabər bəzzazların əmək vasitələri, istehsal üsulları və əmək prosesləri də unuduldu. Peşəkar toxucular da tədricən həyatdan köçdü. Bütün bunlar isə sonrakı dövrlərdə pambıq parça istehsalının xalq üsulu ilə bərpasına böyük çətinliklər yaratdı. Elə bu səbəbdən pambıq parça istehsalının xalq üsullarının etnoqrafik təsviri də bir qədər çətinlik törədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan pambıqçılıq (prof. Ə.Q.Orucovun ümumi redaktəsi ilə), Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 196
2. Çələbi E. Səyahətnamə. İctanbul, 1314 //Azərbay SSR EA Tarix İnstitutunun elmi arxiv. İş № 123.
3. Mustafayev A.N. Azərbaycan sənətkarlığı. Bakı: Altay, 1999.
4. Çəmənşiminli Y.V. Tarixi, coğrafi və iqtisadi Azərbaycan. Bakı: Bakı Dövlət Universitetinin Nəşriyyatı, 1993.
5. Vəliyev (Baharlı) M. Azərbaycan (fiziki-coğrafi, etnoqrafik və iqtisadi oçerk), Bakı: Azərbaycan, 1993.
6. Ашурбейли С. Очерк истории средневекового Баку (VIII-начало XIX вв). Баку: Изд-во Акад. Наук Аз. ССР, 1964.
7. Березин Н. Путешествие по Дагестану и Закавказью. М.: Казань, СПб, 1849.
8. Гмелин С.Г. Путешествие по России для исследования всех трех царств в природе. ч.3, Санкт-Петербург, императорская АН, 1785.
9. Деконский А. Экономический быт государственных крестьян в Шушинском и Джабрайльском уездах Елизаветпольской губернии. МИЭБГКЗК, т.IV, ч.I.
10. Сегаль И. Торгово-промышленная деятельность в Елизаветпольской губернии//Кавказ, 1894, №249.
11. СМОМПК, вып. XXXVIII, Тифлис: Изд. Упр. Кавказ. учеб округа. 1908.
12. Сумбатзаде А.С. Сельское хозяйство Азербайджана в XIX в. Баку: Изд. АН АЗ. ССР, 1958.
13. Сумбатзаде А.С. Промышленность Азербайджана в XIX в. Баку: Изд. АН Аз. ССР, 1964.
14. Записки Кавказского Отдела Русского Географического Общества (ЗКОРГО) т. XVIII, вып. 1, Тифлис, 1886.
15. Петрович П. Хлопководства в Закавказье. Тифлис, 1912 (по данным анкеты 1912 г.).

С.В.АЛИЕВ

ИЗ ИСТОРИИ ХЛОПКОВОДСТВА И ПРОИЗВОДСТВА ХЛОПКОВЫХ ИЗДЕЛИЙ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Статья посвящена один из актуальных вопросов Азербайджанской этнографии – производства изделий из хлопка в Азербайджане. Здесь на основе исторических, этнографических, а также полевых материалов исследуется истории возникновения и развития хлопководства и хлопковых изделий в Азербайджане, переход от народной технологии (кустарного) к ману-факторному и фабричному производству, а также роли и места хлопковых изделий в быту народа.

S.V.ALIEV

THE HISTORY OF AZERBAIJAN COTTON INDUSTRY

This article is devoted cotton industry in Azerbaijan. Reading this research article you will know the history Azerbaijan cotton industry .Azerbaijan cotton is known over the world from the ancient times. Cotton foods were made handwork. Then cotton in dusty highly developed in Azerbaijan. Now one of the extensive industries of Azerbaijan is the textile industry.

Rəyçilər: t.e.n.M.Q.Allahmanlı, t.e.d.Q.S.İsmayılov.

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun «Müasir dövr etnoqrafiyası» şöbəsinin 14 may 2008-ci il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 02).